

PSIXOLOGİYA**Nizami Gəncəvi yaradıcılığında təfəkkürün tənqidiliyi məsələləri**

Sona İbrahim qızı Əliyeva
ADPU-nun "Ümumi psixologiya"
kafedrasının baş müəllimi
E-mail: sonasi83@mail.ru

Rəyçilər: psixol.ü.f.d. Y.B. Əskərova,
psixol.ü.f.d. S.H. Əlizadə

Açar sözlər: təfəkkür, tənqidilik, fikri əməliyyatlar, rəng simvolikası, atalar sözləri, ağıl
Ключевые слова: мышление, критичность, мыслительные операции, цветовая символика, пословицы, ум

Key words: thinking, criticality, mental operations, color symbolism, proverbs, mind

Nizami Gəncəvi elə bir böyük şəxsiyyətdir ki, elə bir dahidir ki, onun yubileylərini nəinki on ildən, beş ildən bir, hər il qeyd etmək lazımdır.

Heydər Əliyev

Dünya psixologiya elminin bir hissəsi olan Azərbaycan psixologiyası üçün də səciyyəvi cəhət odur ki, onun bilik sahəsi kimi tarixini təhlil edəndə, onun ilk səhifələrinə bir tərəfdən güzəran psixologiyasında, digər tərəfdən, Azərbaycan fəlsəfəsi, ədəbiyyatı və incəsənəti materiallarında, o cümlədən Nizami Gəncəvi yaradıcılığında rast gəlinir. Dahi şair və böyük alim olan Nizaminin əsərlərində təbiətşünaslıq, riyaziyyat, astronomiya, psixologiya, fəlsəfə, ilahiyyat, tibb, etika, musiqi və s. elmlərə aid zəngin və dərin elmi mahiyyətə malik olan məlumatlara rast gəlirik. Bütün bunlar ona dəlalət edir ki, N. Gəncəvi öz dövrünün bütün elmlərinə dərinləndən yiyələnən böyük alim olmuşdur. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı xalqın ruhunu, düşüncəsini, psixi simasını özündə əks etdirdiyi üçün, Azərbaycan psixoloji fikir tarixinin ilk mənbələrindən biri kimi qəbul oluna bilər. Hesab edirik ki, Nizami Gəncəvinin əsərləri, etnopsixologiya, eləcə də Azərbaycan psixoloji fikir tarixi üçün qiymətli və ən obyektiv ola bilən mənbələrdəndir.

XII əsr Azərbaycan intibahı dövrüdür və deyə bilərik ki, bu dövrün uğurları Nizami Gəncəvinin adı ilə bağlıdır. Nizami yaradıcılığındakı rəşionalizm, hər şeydən əvvəl, qədim türk eposundakı "naturalizm"dən gəlir. Qədim türk eposu humanist, çevik və obrazlı təfəkkürün məhsuludur - həmin təfəkkür "Xəmsə"də İslamı özündə ehtiva etmişdir.

"Xəmsə"nin əsas qəhrəmanı ideal hökmdardır: "Sirlər xəzinəsi"ndən "İsgəndərnamə"yə qədər Nizamini getdikcə daha dərinləndən və şübhəsiz, daha geniş problemlər kontekstində düşündürən bu ideya qədim türk eposunun mərkəzində dayanır. Xosrov, Bəhram, xüsusilə İsgəndər obrazları ağılın, zəkənin, təfəkkürün tənqidiliyinin bariz nümunəsidir. Şairin yaratdığı fəteh İsgəndər bütün elmlərə bələd olsa da bununla kifayətlənmir; onu Kainatın mahiyyəti, mənşəyi, inkişaf qanunauyğunluqları maraqlandırır. O, dünyanın yaranması və inkişafı haq-

qında əsil həqiqətləri öyrənmək məqsədilə öz zamanəsinin ən bilikli filosoflarının məclisini təşkil edir. İsgəndər həmin filosoflara müraciət edərək deyir:

Bilicilərə öz fikrini açıb dedi:
Haçana qədər bizim sirlərimiz gizli qalacaq?
Bilməyəcəyik ki, öküz sarğılı çadır (asiman)
Böyük yerin üzərinə necə gəlib?
Hər kəs öz elminə görə desin
Ki, bu iş başlanğıcda necə olub.
Dünyanı yaradanın hökmü ilə
Əvvəlcə asiman yaranıb, yoxsa Yer?

Yeddi filosofun fikirlərini dinlədikdən sonra İsgəndər deyir ki, mən ulduzlar haqqında düşünmüşəm və belə nəticəyə gəlmişəm ki, ulduzlar öz-özünə əmələ gəlməyib. Nizaminin fikrincə hər şey, o cümlədən insan əqlini Allah yaratmışdır. İlk əvvəl əqli yaradan Allah onun mahiyyətini insanlardan gizli saxlayıb. Qalan hər şeyi insan öz əqli ilə dərk edə bilər: bu şərtlə ki, insan onları dərk etməyə qadir olsun, yəni kamil olsun.

Azərbaycan güzəran psixologiyasında insan üçün aqlın müstəqilliyi və tənqidiliyinin yüksək keyfiyyət olması çoxdan sübut olunmuşdu. Ə.Əlizadə qeyd edir ki, hələ vaxtı ilə güzəran psixologiyasında “arpanı bölə bilməmək” aqlın köklü defekti hesab olunmuşdur.

Bilirik ki, psixologiya tarixində lateral təfəkkür anlamı Edvard de Bononun adı ilə bağlıdır. Edvard de Bono iki təfəkkür tipini tənqidi və yaradıcı təfəkkürü ayırd etmişdir. O, rəng simvollarına əsasən tənqidi təfəkkürü qara şlyapa, yaradıcı təfəkkürü isə yaşıl şlyapa ilə təsvir edir. Bildiyimiz kimi xalqın, millətin təfəkkür tərzini, psixologiyasını şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində özünü büruzə verir. E.De Bononu, təfəkkür tiplərinin rəng simvolikası əsasında folklor nümunəsi olan nağılları və nağıl qəhrəmanlarını, eləcə də Nizami Gəncəvinin əsərlərini təhlil etdikdə maraqlı nəticələr əldə edə bilərik. Bu mənada 90-cı illərdə psixoloji Nizamişünaslıq sahəsində “Yeddi gözəl”də “rənglərin psixosemantikası” araşdırılmışdır.

Müəyyən edilmişdir ki, Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl”in rəng duyumunu təkcə şəxsiyyət psixologiyası baxımından bütün incəliyi ilə təhlil etməmiş, həm də bir hekayənin süjetini və kompozisiyasını rənglərin psixosemantik ölçüləri ilə açıqlamışdır.

Kainatda yeddi təbii rəngin mövcud olduğunu, qara rəngin bu rənglərdən üstün xüsusiyyətlərə malik olduğunu yaxşı bilən Nizami yazır:

Zülmət gecə ayı çıraqban eylər,
Soltanlar çətrini qaradan eylər.
Rənglərin yaxşısı qaradır,
qara Balıq beli hara, sümüyü hara?
Qara tükdür verən gənclikdən nişan,
Qaranlıq göstərir ağ üzünü cavan.
Göz, qarası ilə görür cahanı,
Kim görmüş ləkələr örtsün qaranı?
Gecə örtməsəydi qara ipəklər,
Aydın beşiyinə yarardı məgər?
Yeddi rəng tanıyır geniş asiman;
Qaradır rənglərə üstün hər zaman.

“Yeddi gözəl”in dördüncü hekayəsində bir “əsilli, nəsilli” igidin ağı, tənqidi düşünərək doğru nəticə çıxarması xüsusi ilə qeyd olunub. Slavyan qızı Bəhrama xoş bir nağıl danışır. Hekayədə bir şah qızı təsvir olunur. Elçilər axın edirdi saraya, o isə hamısını rədd edirdi. Nizami ilk öncə qızın gözəlliyini qeyd etsə də, ikinci portretində isə məhz “təfəkkürünü, aqlını” vurğulayır:

...Hər işdə işlədi, ağı, kamalı,
Çarələr eylədi fikri, xəyalı.
...Hər şey məlum idi o şux gözələ,
Ruhani sirləri almışdı ələ.
...Bilik toplamaqdı hər zaman işi,
Bu qadın elə bil kişiydi, kişi!

Hekayədə Nizami bir igid şahzadəni də təsvir edir. Onun ağı, kamalı dillərə düşmüşdür. Nizami onun özünün özü ilə dialoqunu təsvir edir. Bu dialoqda qərar qəbulu məqamında refleksiya üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, Refleksiya mərhələsində təhlil aparılır, informasiyanın yaradıcı işlənməsi baş verir, alınmış məlumatların işlənməsi həyata keçirilir.

Ta qədim zamanlardan indiyə kimi hər bir xalqın müdrik, elmi, dünyagörmüş el ağsaqqalları öz dövrlərində insana, onun kamilləşməsinə aid bir çox müdrik kəlamlar, sözlər işlətməşlər ki, həmin deyilmiş sözlər, atalar sözü, hikmətli söz adını alaraq uzun illər yaşamış və indi də yaşamaqdadır. Bu sözlərin, bu zərb məsələlərin yaranması insanların sosial fəaliyyətinin, qarşılıqlı münasibətlərinin və üzün həyat təcrübələrinin məhsuludur. Bu aforizmlər, zərb məsələlər və atalar sözləri dərin elmiliyə və konkret mənaya malik olmaqla əbədi yaşamaq hüququ qazanmışdır.

Ağıl haqqında Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında çoxlu sayda qiymətli fikirlərə rast gəlinir. Xalqımız ağıl insana xas olan mühüm keyfiyyətlər içərisində irəli çəkmiş və onu yüksək qiymətləndirmişdir. Demək olar ki, bütün folklor nümunələrində insanların ağıllı olmasını təbliğ edən çağırışlara rast gəlinir. İnsanı bəlaya salan, onu gülünc vəziyyətə salan yolların isə ağılsızlıqdan irəli gəlidiyi aydın surətdə göstərilir. Məsələn, “Dəvəcə boyun olunca, düyməcə ağıl olsun”, “Boynu böyüdüncə, aqlını böyüt”, “Ağıllı baş hər şeydən mənfəət ala bilər”, “Qüvvə hər şeyi, ağıl isə qüvvəni sındırır”, “Ağılsız baş sahibinə donuz güddürər”, “Nadan dostun olunca, ağıllı düşmənin olsun”, “Dəlinin dilinə pəhriz yoxdur”, “Axmağın ağıl başında olmaz, gözündə olar”, “Axmaq başın cəfasını ayaqlar çəkər”, “Ölüsü olan bir gün, dəlisi olan hər gün ağlar”, “Paltarın zinətləndirməkdənsə, ağıl zinətləndirmək yaxşıdır”.

Xalq təfəkküründə ağılsızlıq ölümədən də pis vəziyyət kimi təqdim olunur. “Axmağın ağıl başında olmaz, gözündə olar” atalar sözünü psixoloji cəhətdən təhlil etsək aydın olur ki, güzəran psixologiyası ağılsızlığın səbəbini insanın yalnız gördüklərinə əsaslanması ilə izah edir.

Çox zaman müəyyən baş vermiş hadisə ilə əlaqədar olaraq bir şəxs o birisinə deyir ki, ağılsız dostdan ağıllı düşmən yaxşıdır. Ağıllı insan nə iş görür-görsün, o heç zaman ümumi insanlığa əksiklik gətirən iş görməz. Odur ki, Nizami poetik olaraq həmin məsələyə münasibətini aşağıdakı kimi bildirir:

Fələk açsa başına nə pəstaha yaxşıdır,
Nadan dostdan ağıllı düşmən daha yaxşıdır. (“Sirlər xəzinəsi”)

Azərbaycan güzəran psixologiyasında insan üçün aqlın müstəqilliyi və tənqidiliyinin yüksək keyfiyyət olması çoxdan sübut olunmuşdu. Prof. Ə.Ə. Əlizadə qeyd edir ki, hələ vaxtı ilə güzəran psixologiyasında “arpanı bölə bilməmək” aqlın köklü defekti hesab olunmuşdur.

Hesab edirik ki, elə tənqidi təfəkkür, aqlın tənqidiliyi əsasən insanın qavradığı materialları fikri əməliyyatlardan keçirə bilməsi ilə əlaqədardır. Təfəkkürün tənqidiliyinin zəifliyi elə insanın perseptiv səviyyədə informasiyanı qəbul etməsi, lakin onu intellektual səviyyədə təhlil edə bilməməsi ilə bağlıdır.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində də belə məsələlərə rast gəlmək olar.

İnsan həyatının elə anları olur ki, baş vermiş bir hadisəni aradan qaldırmaq üçün qohum-qonşular yığılaraq hərə bir fikir söyləyir. Ancaq həmin işin həlli yolu tapılmır. Əksər hallarda belə məşvərət axşamlar olur. Odur ki, ağıllı, dünyagörmüş adamlar deyirlər ki, axşamın xeyrindən səhərin şəri yaxşıdır və yaxud gecələr hamilədir, görək sabah nə doğur. Dahi şair həmin məsələni belə şərh edir:

Ovçu dedi: “Məsəldir, hər gecə hamilədir
Nə doğacaq bilinmir, gör necə hamilədir?”. (“Sirlər xəzinəsi”)

Fikrimi isə dahi Nizami Gəncəvinin aforizmi ilə bitirmək istəyirəm.

Qızılı saymaqda bil ki, səhvin var,
Dünyanın gözünü ağıl parladar.

Məqalənin aktuallığı. Elmdə hər hansı bir konsepsiyanın meydana gəlməsi ilk növbədə həmin sahəyə aid olan empirik biliklərin toplanması və nəzəri bilik səviyyəsinə keçməsilə şərtlənmişdir. Bu mexanizm bizim araşdırdığımız – təfəkkürün tənqidilik konsepsiyası məsələsilə də bağlıdır. Təfəkkürün tənqidliliyi psixoloji ideya, xüsusiyyət və ya konsepsiya kimi öz başlanğıcını güzəran psixologiyasından götürmüş və şifahi xalq ədəbiyyatında, eləcə də Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında mövcud idi. 2021-ci ilin Nizami Gəncəvi ili elan edilməsini nəzərə alaraq və məqalənin bu kimi əhəmiyyətli mövzuya həsr olunmasını düşünərək onu aktual hesab edə bilərik.

Məqalənin elmi yeniliyi. İlk dəfə Azərbaycanda Nizami Gəncəvi yaradıcılığında təfəkkürün tənqidiliyi məsələləri araşdırılmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu məqalədən psixologiya ixtisası üzrə təhsil alan tələbə, magistr və doktorantlar üçün nəzərdə tutulan “Psixologiya tarixi”, “Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişaf tarixi” adlı kursda istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə.Ə. “Xəmsə”də yaş və pedaqoji psixologiya məsələləri. Bakı: “Renessans” nəşriyyatı, 2002.
2. Əlizadə Ə., Şirinova Z. Nizami Gəncəvinin psixoloji görüşləri. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi. 2006.
3. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi . “Lider Nəşriyyat”. Bakı. 2004.
4. Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. “Adiloğlu”. Bakı, 2008.
5. Самарин Ю. А. Очерки психологии ума. М.: Издательство АПН РСФСР, 1962.

С.И. Алиева**Вопросы критического мышления в творчестве Низами Гянджеви****Резюме**

В произведениях великого поэта и ученого Низами мы встречаем богатые и глубокие научные сведения о различных науках. Н. Гянджеви был великим ученым, освоившим все науки своего времени. Его работы являются ценным и объективным источником для этнопсихологии, а также истории психологической мысли в Азербайджане. Мы считаем, что критическое мышление в основном связано со способностью человека перерабатывать воспринимаемый им материал посредством мыслительных операций. Слабость критического мышления связана с тем, что человек воспринимает информацию на перцептивном уровне, но не способен ее анализировать на интеллектуальном уровне. В произведениях Низами Гянджеви можно встретить такие вопросы.

S.I. Aliyeva**Issues of critical thinking in the creativity of Nizami Ganjavi****Summary**

In the works of Nizami, a great poet and great scientist, we find rich and profound scientific information about various sciences. N. Ganjavi was a great scientist who mastered all the sciences of his time. His works are valuable and objective sources for ethno psychology, as well as the history of psychological thought in Azerbaijan. We believe that critical thinking is mainly related to the ability of a person to process the material he perceives through mental operations. The weakness of critical thinking is due to the fact that a person perceives information at the perceptual level, but is unable to analyze it at the intellectual level. Such issues can be found in the works of Nizami Ganjavi.

Redaksiyaya daxil olub: 14.07.2022